

Pojem zájmu a jeho teleologická explikace (Formální a gnoseologická analýza)

Понятие интереса и его телеологическое применение

Der Interessebegriff und seine teleologische Explikation

OTA WEINBERGER

I. ZVLÁŠTNOSTI POJMOSLOVÍ SPOLEČENSKÝCH VĚD PROBLÉM DEFINIC KLÍČOVÝCH TERMÍNŮ METODOLOGIE SPOLEČENSKÝCH VĚD

Podstatná část termínů, které tvoří kostru společenských věd a které mají v jejich metodologii fundamentální význam, má určité zvláštnosti, kterými se podstatně liší jak od termínů matematických věd, tak od termínů přírodovědecko-empirických. Tyto zvláštnosti se týkají struktury a významu pojmů vyjádřených uvažovanými termíny i povahy jejich definic.

Pro oblast společenských věd je charakteristické, že jejich předmětem je vždy v té či oné formě člověk jako aktivní bytost, nebo opatrněji řečeno, jejich předmětem je přímo nebo nepřímo něco, co závisí na lidské aktivitě, na vůli, na postojích lidí, na hodnotách nebo na hodnocení. U matematicko-logických pojmů (např. u pojmů přímky, kruhu, projekce, vektoru, součtu, inference) nebo u empirických pojmů přírodních věd nic podobného neexistuje: tyto pojmy jsou definovány ryze popisnými znaky, které jsou nezávislé na hodnotících postojích reálných nebo pomyslných subjektů.

Poznámka 1. Mohlo by se zdát, že v empirické oblasti existují výjimky, jako např. termíny „horký“, „tvrdý“, „rozpustný“. Chápeme-li však termíny typu „horký“, „tvrdý“ jako termíny ryze přírodovědecké, jsou vlastně použity jejich vědecké explikace, reprezentované určitou stupnicí, a proto objektivně měřitelné. Ani u termínů typu „rozpustný“ nejde, jak by se mohlo zdát, o voluntární lidskou činnost. Označuje-li chemik určitou látku za rozpustnou, nechce tím vyjádřit, že se rozpouští, když někdo s ní provádí určité operace (rozpouštění), nýbrž v přírodovědeckém kontextu znamená tvrzení „tato látka je rozpustná“, že se rozpouští v každé situaci, kdy se látka dostává do styku s rozpouštědlem (a jsou dány ostatní podmínky pro rozpouštění), nezávisle na tom, zda tuto situaci vytvořil či chtěl nějaký člověk.

Termíny, kterými operuje společenská věda, mívají ve své struktuře elementy voluntárního, normativního, teleologického či hodnotového charakteru, např. právní řád, potřeba, zájem, jednání, volba, mravnost, konflikt, právní úkon, řízení, efektivnost práce, rozpor apod. Tyto voluntární, normativní, teleologické a hodnotové elementy můžeme označit za elementy praktické, neboť jde o pojmy, které spadají do oblasti praxe ve filosofickém smyslu, do oblasti lidského chtění a aktivity.

To má důležité logicko-metodologické důsledky:

a) Tyto pojmy je třeba chápat vždy ve vztahu k určité praktické soustavě (normativní, teleologické, k soustavě hodnot nebo ve vztahu k určitému subjektu vůle). Jde o termíny relativní, jejichž struktura si vyžaduje, aby se nechápaly absolutně, nýbrž vždy jako něco, co je ve vztahu k určité praktické soustavě. Mluvíme-li např. o vině, nutno pojem viny chápat relativně, tj. z hlediska určité normativní soustavy, neboť uvažovaný subjekt může být pro určité chování vinen z hlediska jedné soustavy, z hlediska druhé však bez viny. — Účelnost nelze chápat jako něco daného absolutně, nýbrž jako něco, co je určeno vzhledem k systému hodnocení nebo vzhledem k soustavě účelů.

Relativnost v poměru k praktickému systému dává těmto pojmům zvláštní sémantický charakter, který se podstatně liší od ryze popisných relativních termínů, jakým je např. „rychlost“. (Pojem rychlosti je relativní, neboť nemá smysl leč ve vztahu k určité souřadnicové soustavě.)

Poznámka 2. Nesmíme zaměňovat otázku objektivnosti a absolutnosti. Když zde mluvíme o relativnosti, je to pouze míněno jako protiklad k absolutnosti, nikoli k objektivnosti. Např. určitý právní vztah může být objektivně platný (je skutečností, že v dané společnosti platí), není však absolutní; je objektivně platný jako článek platného (fakticitního) právního systému, je však možné, že z hlediska jiného normativního systému (etického nebo jiného právního systému) neplatí. — Právní systém je objektivně fakticitní, právní řád však není entitou jsoucí absolutně, tj. nezávisle na pozorovacím pohledu.

b) Sémantická zvláštnost klíčových pojmů společenských věd je v tom, že jejich význam není dán ani ryze ostenzivně jako v empirických vědách, ani na základě konstruktivních definic, obvyklých v matematických vědách. Nedá se ukázat, co znamená norma („má být“), co je to hodnota, co je dobro; to lze jen zažít a chápat. Význam termínů v praktické oblasti nechápou uživatelé jazyka na základě ostenze a smyslového vnímání, nýbrž proto, že jsou přímo účastní jako aktivní subjekty spolu s jinými uživateli jazyka praktického života. Jazyk má významnou úlohu komunikační v praktické sféře a vlastní k tomu určité specifické vyjadřovací prostředky. Jejich intersubjektivní srozumitelnost závisí na pochopení jejich zvláštnosti; jsou významově odlišeny od ryze popisných termínů.

c) Řada klíčových termínů společenských věd změnila v historickém vývoji svůj význam, je vágní, a intersubjektivní shoda v chápání jejich významů je sporná. Definice zde často nabývají korektivní charakter, jsou výsledkem analýzy. Zde se uplatňuje Kantovo tvrzení, že „ve filosofii

definice (jako vyměřená jasnost) dílo spíše uzavírá, než by se jí mělo začít“ (Kant, I., Kritika ryzího rozumu).

d) S tím souvisí podstatná metodologická zvláštnost hodnotově, normativně, citově nebo účelově zabarvených termínů z hlediska jejich úlohy v argumentaci. Na tuto skutečnost výstižně upozornil Ch. Perelman. „Není vůbec indiferentní, zda definujeme spravedlnost, dobro, ctnost, skutečnost tím nebo oním způsobem, neboť tím se určuje smysl přisouzený uznaným a připuštěným hodnotám, velmi užitečným nástrojům v jednání, které tvoří skutečné společenské síly. Přijmout definici takového pojmu není vůbec indiferentním činem, nýbrž znamená říci, čeho si vážíme, čím opovrhujeme, znamená určit smysl našeho jednání, znamená připoutat se k stupnici hodnot, kterou se ve svém bytí budeme řídit.“ (Perelman, Ch., *De la justice*, v.: *Justice et raison*, Brusel 1963, str. 10 a n.)

Termínu s vágním významem je tu přiřazena hodnota a termín je nadán motivační silou; vymezením pojmu, který termín vyjadřuje, dáváme určitým obsahům hodnotu, argumentujeme pro určitý teoretický nebo praktický postoj. Terminologie a definice zde tedy nejsou pouhé konvence a pro úvahu neutrální, nýbrž mají přesvědčovací funkci, jsou složkou argumentace.

e) U uvažovaných pojmů nabývá zvláštní význam problém zjistitelnosti pojmových znaků. S tímto problémem se setkáváme také u pojmu zájmu. Této problematice se týká operacionalistický požadavek, aby u všech vědeckých pojmů bylo možno operacemi rozhodnout, zda subsumpční kritéria jsou splněna. Tento požadavek tvoří zdravou bariéru proti spekulaci, omezuje však někdy možnosti užitečných a potřebných úvah nežádoucím způsobem. V oblasti úvah společensko-vědních nutno počítat i s „Verstehen und Einfühlen“; nelze vypustit z úvahy vše, co není přesné nebo co závisí na subjektivních zážitkových datech. Zdá se, že v mnohých společensko-vědních úvahách je přípustné pracovat s pojmy, které jsou z operacionalistického hlediska neurčité nebo vágní. Bylo vždy třeba natolik si ujasnit gnoseologický charakter klíčových pojmů společenských věd, abychom věděli, zda splňují operacionalistické požadavky nebo zda jsou zjistitelné jen na základě pochopení a vcítění se.

f) Ještě důležitější než zjištění operacionalistické či neoperacionalistické povahy znaků je ovšem, abychom vždy rozlišovali, zda v strukturách pojmů vystupují voluntární nebo hodnotící elementy, anebo zda jde o pojmy ryze popisné.

II. CÍLE NAŠÍ FORMÁLNÍ A GNOSEOLOGICKÉ ANALÝZY POJMU „ZÁJEM“

Pojem zájmu je v mnohých úvahách teorie politiky, filosofie dějin, politické ekonomie, sociologie a právní teorie nepostradatelným prostředkem explikace. Obvykle však nebývá výslovně definován; autoři předpokládají, že je to termín obecně srozumitelný a jasný. Ve skutečnosti

však není jasný ani co do struktury, ani co do významu. Nevyjasněny jsou četné gnoseologické otázky spjaté s tímto termínem.

Úkolem tohoto pojednání je podat explikaci pojmu „zájem“, kterou by se vytvořila pojmová báze pro vyjasnění úvah o zájmech a na kterou může navazovat exaktní rozbor gnoseologických a metodologických problémů, spjatých s tímto pojmem. Pokusíme se také na několika příkladech naznačit, jak lze využít těchto pojmových fundamentů k definici dalších pojmů potřebných v úvahách o zájmech a v argumentacích politických, popř. ve vědách, které se zabývají studiem zájmů, jejich vztahů a projevů v praxi.

Naš postup se vyznačuje tím, že vycházíme ze zkoumání vztahů mezi pojmem zájmu a teleologií; opíráme explikaci zájmu o formální teorii účelových vztahů, kterou zde předpokládáme jako předem daný systém. Naše koncepce odkrývá vnitřní pojmovou vazbu zájmů na pojmech teleologie; zároveň poukazuje na plodné cesty přechodu od konstatování zájmů k teleologické analýze jako k hlubšímu rozboru.

Lze rozlišovat tři základní typy teorií zájmů: teorie objektivní, teorie subjektivní a teorie formální.

Objektivní teorie považuje zájem subjektu (systému) za jeho objektivně danou vlastnost, kterou může pozorováním zjistit i vnější pozorovatel.

Subjektivní teorie zastává názor, že zájem subjektu nelze zjistit pouhým vnějším pozorováním, neboť jde o vnitřní stav subjektu (systému), o něco, co závisí na subjektivních tendencích, na tvořivém vývoji subjektu; zájem subjektu je pak pro vnějšího pozorovatele přístupný jen na základě interpretace projevů subjektu, nebo na základě analogie, pochopení a vcítění.

Formální teorie je v uvažované otázce neutrální; připouští analýzu zájmů v objektivní perspektivě, je-li zájmová situace racionálně rekonstruovatelná, ale nepopírá subjektivnost zájmů v tom smyslu, že zájem je vnitřní vlastností systému, něco, co závisí na vnitřním životě subjektu a co nelze ztotožnit s popisem chování subjektu. Z chování lze zájem vyčíst jen interpretací, nikoli pouhým konstatováním pozorovaných elementů chování. Formální teorie určuje strukturní elementy pojmu zájmu, vztahy mezi těmito elementy a přípustné myšlenkové operace. Formální teorie vykládá zájem v jistém smyslu abstraktně, nezávisle na konkrétních subjektech a na konkrétním obsahu zájmů. Předpokládá však, že tyto formalismy budou aplikovány na definované subjekty a na určité obsahy, na zájmy subjektů, jejichž obsah lze intersubjektivně srozumitelně vyjádřit. Tím odděluje gnoseologickou otázku, jak poznat a zjistit zájem určitého subjektu, od pojmové analýzy zájmu a od zkoumání strukturních vztahů mezi zájmy, resp. mezi zájmy a poznáním.

Formální teorie nechce jen překonat spor mezi objektivními a subjektivními teoriemi, nýbrž chce umožnit racionální analýzu zájmových vztahů v různých vědeckých a praktických úvahách.

Hodnota formální teorie zájmů závisí na tom, zda se ji podaří podat

jasnou a jednoduchou explikaci tohoto termínu, která bude vhodným východiskem pro vymezení dalších potřebných pojmů a která umožní přesvědčivou argumentaci v úvahách o zájmech.

III. ZÁKLADNÍ ZÁSADY PRO BUDOVÁNÍ FORMÁLNÍ TEORIE ZÁJMU

Pokusíme se teď formulovat některé zásady, které umožní vybudovat formální teorii zájmu. Neprovádíme zde úplnou formální výstavbu takové teorie, avšak již ze zásad, na kterých by taková teorie mohla být vybudována, bude patrné, jaký význam má a jaké plynou z ní gnoseologické a metodologické důsledky. Pro ilustraci pak zavedeme několik odvozených pojmů a naznačíme postup několika argumentací opírajících se o naši teorii.

Poznámka 3. Mluvíme zde o zájmu jen v tom smyslu, jaký má tento termín ve vazbách typu „mít zájem na něčem“, „hájit zájmy“, „konflikt zájmů různých subjektů“ apod., nikoli v tom smyslu, jaký má ve vazbě „mít zájem o něco“, tj. nikoli ve smyslu „hledat nebo sbírat informace o něčem“.

1. O zájmu či zájmech lze mluvit jen ve vztahu k určitému subjektu (praktickému systému). Překlady: zájem pana A, zájem společnosti, zájem státu, třídy apod. Subjektem zájmu může být člověk, kolektiv nebo systém reprezentovaný určitými požadavky (např. zájem obrany státu), kde jde o výše zájmů, nikoli o celou soustavu účelů, spojených s daným subjektem.

Nositелеm zájmů je ovšem především člověk, osoba nadaná vůlí. Ve společenském životě se však vytvářejí také jiné systémy, kolektivy lidí, skupiny, organizace atd., které se chovají v jistém směru analogicky jako člověk: mají svou zájmovou orientaci. Formální teorii zájmu lze aplikovat na libovolné systémy, tj. na systémy, jejichž praktické chování dovedeme určit a vyjádřit. Tato aplikace je možná bez fikcí a jiných násilných pojmových konstrukcí. To je jedna z důležitých výhod formální teorie.

Koroláry

Existuje pluralita subjektů zájmů.

Každý zájem musíme chápat jako zájem určitého subjektu.

Zájem subjektu S_1 je jiný předmět úvahy, než zájem subjektu S_2 , i tehdy, když oba zájmy jsou obsahově shodné.

Lze mluvit o zájmu subjektu S_1 a o zájmu subjektu S , kde S je kolektiv nebo skupina obsahující S_1 . Jde prostě o zájmy různých subjektů, tedy o různé předměty úvahy, ačkoliv v případě zájmu subjektu S_1 a zájmu subjektu S jde obvykle o zájmy, mezi kterými existuje určitá funkcionální vazba (viz dále).

2. Formální teorii zájmu lze opřít o formalismus teleologie.

Odůvodnění

Zájem je vždy vázán na takový systém (na subjekt, o jehož zájem jde),

který lze chápat jako teleologický systém. Zaměření tohoto systému lze vyjádřit účelovou soustavou. Pojem zájmu lze definovat teleologickými pojmy (viz č. 3).

3. Definice pojmu zájem. Subjekt S , jehož účelové zaměření je vyjádřeno účelovou soustavou U , má zájem na X právě tehdy, existuje-li takový účel U_i z účelové soustavy U , že X splňuje účel U_i .

Koroláry

Z konstatování, že subjekt S má zájem na X , není ještě patrné, jaké účely sleduje subjekt S . Proto si přechod od zájmů k účelové analýze vyžaduje dalšího rozboru; je to postup, který nelze provést jako pouhou formální transformaci tvrzení o existenci zájmu, neboť účelová soustava U , která vystupuje v definici zájmu, není určena tvrzením „ S má zájem na X “.

Přechod od konstatování zájmu k účelové analýze vede k hlubšímu zkoumání situace. Vyžaduje si podrobnějšího rozboru voluntárního zaměření subjektu.

Výraz, kterým definujeme zájem, obsahuje existenční kvantifikátor vztahující se na účel, mluví tedy o tom, že subjekt sleduje nějaký účel, avšak tento neudává. Naše definice určuje pojem zájmu jako pojem teleologického charakteru, aniž obsahově určuje sledovaný cíl a účelový systém subjektu. Tato koncepce umožňuje vyvodit ze struktury teleologické úvahy určité důsledky pro teorii zájmu. Dále ukazuje cestu hlubší analýzy, ke které dospíváme, když obsahově určujeme účelovou soustavu.

Existují druhově různé zájmy, což odpovídá druhově různým účelům, a zájem celkový, což odpovídá účelové soustavě jako celku.

4. Celkový zájem subjektu S na X je funkcí dílčích (specifických) zájmů subjektu S na X .

Celkový zájem subjektu S na X má určitou intenzitu. Intenzita celkového zájmu je funkcí — nikoli však sumou — intenzity dílčích (specifických) zájmů na X .

Poznámka 4. Tyto vlastnosti zájmů, stejně jako vlastnosti uvedené pod č. 5 a 6, lze snadno odvodit z definiční souvislosti mezi zájmem a teleologií.

Závislost celkového zájmu na specifických zájmech lze vyjádřit určitým vektorem, jehož složky jsou dílčí zájmy. Intenzita celkového zájmu je určena tímto vektorem a intenzitou jeho složek. Intenzita celkového zájmu není prostým součtem složek vektoru, nýbrž jde o složitější funkční závislost.

5. Subjekt S může mít na X různé specifické zájmy, má však jen jeden zájem celkový.

Chování subjektu je ovšem určeno celkovým zájmem.

6. Specifické zájmy subjektu S na X se někdy doplňují a zesilují celkový zájem, někdy si odporují; pak je celkový zájem jakýmsi rozdílem specifických zájmů.

IV. ÚVAHY O METODOLOGICKÉM VYUŽITÍ FORMÁLNÍ TEORIE ZÁJMU

V této kapitole se pokusíme v tezí, resp. poznámkách, naznačit, jak může společenská věda využít formální teorie zájmů při řešení svých metodologických problémů, spjatých s tímto pojmem. K tomu je ovšem třeba teorii dále rozvinout.

1. Jak poznáváme zájmy? Formální teorie zájmů vytkla otázku poznávání zájmů subjektu před závorku. Tím sice oproštuje formální analýzu od této gnoseologické otázky, avšak nezanedbává, nýbrž podtrhuje gnoseologické otázky, neboť na těchto závisí aplikace formální teorie.

Domníváme se, že lze podstatně rozlišovat dvě cesty, jak docházíme k poznání zájmů studovaného systému:

a) jazykové projevy subjektu nás informují o jeho zájmech (poznání zájmů na základě sdělovacího aktu a pochopení jazykového projevu);

b) zájem subjektu určujeme interpretací na základě pozorování a na základě rozboru jeho praktického chování (jde tu o takové chování, které nemá charakter sdělovacího aktu o zájmech subjektu).

V prvním případě poznáváme zájem subjektu pouhým rozuměním jazykového projevu, v druhém případě jde o zvláštní typ úsudku: ze skutečného chování určujeme zájmovou motivaci, která mohla vést k pozorovanému chování. Jde samozřejmě o úsudek pravděpodobnostní, jehož platnost je hypotetická.

Poznámka 5. V praxi používáme často postupů smíšených, tj. jak verbálních informací, pocházejících od subjektu, tak interpretace jeho chování.

V sociologickém pohledu, který zkoumá většinou zájmy kolektivních subjektů, je verbální projev zájmů vázán na existenci orgánů, projevujících vůli kolektivního subjektu.

Poznáváme-li zájem systému, který není spjat s určitou lidskou osobou, nýbrž např. s kolektivem osob, je tu nejen obvyklá nejistota při interpretaci zájmů, nýbrž i problém, do jaké míry orgán skutečně vyjadřuje zájem systému, jménem kterého mluví.

Poznámka 6. Tyto dvě metodologicky různé situace poznávání zájmů jsou analogické různému použití teleologického formalismu (účelová analýza s danými účely a interpretace motivů).

2. Srovnávání zájmů různých subjektů. Pro mnoho prakticky významných situací je důležité srovnávání zájmu různých subjektů. Mohou tu nastat různé případy:

- a) Obsahová shoda zájmů:
Subjekt S_1 má zájem, aby bylo X.
a zároveň
Subjekt S_2 má zájem, aby bylo X.

b) Druhá shoda zájmů:

Subjekt S_1 má zájem, aby některé X_i z druhu X .

a zároveň

Subjekt S_2 má zájem, aby bylo nějaké X_j z druhu X .

c) Obsahová shoda konfliktní:

Subjekt S_1 má zájem, aby X bylo ve vztahu R k S_1 , nikoli k S_2 .

a

Subjekt S_2 má zájem, aby X bylo ve vztahu R k S_2 , nikoli k S_1 .

d) Zájmy protikladné:

Subjekt S_1 má zájem, aby bylo X .

a

Subjekt S_2 má zájem, aby nebylo X .

To jsou ovšem jen jednoduché příklady obsahového srovnávání zájmů.

Srovnávání zájmů by bylo možno kombinovat s určením relativní intenzity zájmů, kdyby se nám podařilo najít vhodná kritéria pro intersubjektivní intenzity zájmů.

Poznámka 7. Typizace obsahových vztahů mezi zájmy různých systémů poskytuje též určitá schémata pro studium zájmových shod a konfliktů. Taková nauka by se stala zvláště zajímavou, kdyby byla kombinována s naukou o vztazích mezi zájmovým systémem a nadsystémem (viz č. 3).

3. Zájmový nadsystém. Téměř ve všech sociologických úvahách vystupují subjekty (zájmové systémy) různých vrstev. Formální teorie zájmů poskytuje možnost objasnit a vyjádřit vztahy a závislosti mezi zájmy subjektů různých vrstev. Činí to zavedením pojmu zájmového nadsystému.

S je zájmový nadsystém nad systémy S_1 až S_i , když zájmové zaměření systému S je funkcí systémů S_1 až S_i , nebo je-li tu alespoň stochastická vazba mezi zájmy nadsystému a podsystémů.

Nadsystém je tedy definován funkční závislostí svého zájmového zaměření na zájmovém zaměření systémů obsažených v jeho struktuře.

Funkce definující nadsystém může mít různý charakter. Tato skutečnost dává naší teorii značnou pružnost a explikační kapacitu.

Jednoduché příklady nadsystémů:

Sumační nadsystém: zájem nadsystému je součtem (neklesající funkcí) zájmu podsystému. Přitom je možné, že zájmy každého podsystému mají stejnou váhu, nebo že mají různé váhy.

Třídní nadsystém: je-li obor podsubjektů rozdělen na různé třídy a jsou-li předmětům různých tříd přiřazeny určité váhy, popřípadě částečně kladné a částečně záporné, dostaneme další typ nadsystémů s často nemonotonní definující funkcí.

Poznámka 8. a) Tento formální rozbor vztahů mezi nadsystémem a podsystémem naráží ovšem v praxi na problém zjistitelnosti měřitelnosti zájmů a jejich intenzity. Bude častý případ, že měřitelnost není dána, tzn. že definice nadsystému nespĺňuje operacionalistické postupáty. I v tomto případě však udání definující funkce není bezvýznamné, neboť charakterizuje ideovou strukturu systému.

b) V rámci naší teorie lze samozřejmě snadno definovat rozdíl mezi *volonté de tous* a *volonté générale*.

Je možné odvodit určení zájmového zaměření podsystému z daného nadsystému. Zdá se, že zde půjde vždy o závislosti stochastické.

4. Poznání a zájem. Podle naší koncepce je zájem teleologické povahy. Mechanismus účelové povahy závisí podstatným způsobem na poznání. Poznání se v účelové úvaze uplatňuje především při určování prostředků k daným účelům. Tento myšlenkový postup závisí, jak známo, na znalosti kauzálních vztahů. Poznání se dále uplatňuje při racionalizaci volby, při řízení úkonů k dosažení cíle (*guidage*), při ověření chytivosti výsledků činnosti. I v procesu rozvoje účelové soustavy se uplatňují kognitivní momenty (srov. problém heterogenie účelů). Vzhledem k teleologické expikaci zájmu má vztah mezi účelovou úvahou a poznáním své pendant v oblasti teorie zájmů jako otázka vztahu mezi poznáním a zájmem.

Poznání je činitelem rozvoje zájmových systémů; životní zkušenosti rozšiřují pole jevů, na nichž subjekt má zájem. Poznání se objevuje po jednání jako verifikace uskutečnění záměru a jako základ hodnocení, zda realizovaný záměr je praktickým systémem hodnocen stejně, jako byla hodnocena představa záměru.

S problémem závislosti zájmů na poznání souvisí otázka, která je dnes často předmětem úvah, totiž vztah mezi odborností řízení a projevem zájmů subjektu, kterému řízení má sloužit. Pro adekvátní projev zájmů a pro uplatnění zájmů jako směrnice řízení je především třeba informací o situaci, v které se jedná. Kdo hájí zásadu ryze zájmového řízení, musí umožnit těm, kteří mají sami určit opatření ve svém zájmu, dostatečnou informaci o situaci. Je-li subjekt správně informován o situaci, může přesto nesprávně chápat své vlastní zájmy: nezná kauzální vazby a proto nevidí správné cesty realizace nebo nevidí komplex účinků použitých prostředků. Mimoto je možné, že nevidí budoucí účinky dnešního obsahu svého chtění. (Srov. úvahy následujícího odstavce.)

Předpokládejme, že analyzujeme zájmy subjektu *S*. Zná-li *S* svou situaci, může si svůj zájem uvědomit. První možný pramen omylů v poznání vlastních zájmů je omyl v poznání situace. Druhý pramen nesprávného poznání svých vlastních zájmů je neznalost možnosti realizace; to je zaviněno neschopností najít vhodné prostředky v důsledku neznalosti kauzálních zákonů. Třetí pramen možného omylu v poznání vlastních zájmů je neznalost následků realizace předmětu zájmu.

Prameny omylů o zájmech jsou právě ty momenty, na nichž závisí odbornost určení zájmů a řízení.

Odbornost ovšem nemůže nahradit rozhodnutí podle zájmové orientace subjektu.

Konflikt mezi odborností a subjektivní voluntárností se dá řešit jen a) rozšířením a zpřesněním informací a kauzálních znalostí, které má subjekt vůle k dispozici, nebo b) zaměřením odborného orgánu na cíle subjektu.

5. Tzv. subjektivní a objektivní zájem. Někdy se rozlišuje zájem subjektivní a objektivní určitého subjektu asi ve smyslu, který ilustruje tento příklad: říká se, že kouření uspokojuje subjektivní zájem (poskytuje subjektu potěšení), ač je v rozporu s jeho zájmem objektivním (škodí jeho zdraví). Je zřejmé, že tu jde o hodnocení z hlediska dvou rozdílných soustav. Subjektivní zájem subjektu S vyjadřuje, jak subjekt S prožívá situaci (popř. jen intuitivně bez rozboru a zkoumání následků); tomu odpovídá zájmová soustava S' . Objektivní zájem téhož subjektu S je ve skutečnosti jiná zájmová soustava S'' , která zájem subjektu S určuje podle hodnocení rozdílného od prožitků subjektu S . Je problematické, zda toto určení zájmu se právem označuje jako zájem subjektu S ; přesnější by bylo mluvit o zájmové soustavě přisouzené subjektu S .

6. Teleologická koncepce zájmu a rozlišování antagonistických a neantagonistických zájmových konfliktů. Naše teorie nemůže vyjádřit toto rozlišení. Domníváme se, že toto rozlišení je značně problematické a nejasné. Vyžadovalo by si jistě zpřesňující explikace. K důsledné koncepci těchto pojmů je třeba použít jiných pojmových elementů, než je naše teleologická explikace.

7. Zájem a čas. Otázka časového určení zasahuje na několika místech do sféry zájmů.

a) Dynamika zájmů. Zájem subjektu se mění v čase. K tomu přihlíží naše teorie tím, že počítá se změnou účelové soustavy, kterou je zájem definován, i s vývojem informační báze, o kterou se subjekt opírá.

Poznámka 9. Model společnosti musí zajistit možnost přizpůsobovat organizaci a funkci společenských mechanismů vývoji zájmů.

b) Význam časové souřadnice splnění zájmu na intenzitu zájmu. Problém objasníme úvahou o hodnocení jevu (statku) z hlediska teleologického systému. Máme určitý statek, jehož konzumpce je předmětem našeho zájmu v době od t_1 do t_2 . Předpokládejme, že reálný požitek této konzumpce je v tomto intervalu konstantní. Jde nyní o to zvolit dobu konzumpce. Samotná skutečnost časové souřadnice může mít vliv na hodnotu konzumpce i při stálosti intenzity požitku. Častý je případ, že odklad konzumpce zvýší užitek (srov. úroky). Jak volit mezi užitekem u_1 v čase t_1 a užitekem u_2 v čase t_2 , kde u_1 je větší než u_2 a t_1 dříve než t_2 ? Je to věc rozhodnutí, otázka, kterou formální teorie zájmu nemůže vyřešit; může jen připravit exaktní schéma procesu volby i s ohledem na časový argument.

c) S otázkou časového určení zájmů souvisí také problém blízkého a perspektivního či dlouhodobého zájmu. Hodnotíme-li něco z hlediska blízkého zájmu, máme na mysli interest na věci v krátkém časovém úseku blízké budoucnosti. O perspektivním zájmu mluvíme právě tehdy, když hodnotíme objekt zájmu v široké časové perspektivě s ohledem na další vývoj a všechny následky s tím spjaté.

Často se blízký zájem a perspektivní (dlouhodobý) zájem kladou do

protikladu a požaduje se, aby se blízký zájem podřídil perspektivnímu zájmu. Je to postulát na první pohled přesvědčivý a racionální. Domníváme se však, že věc je ve skutečnosti dosti složitá a vyžaduje si bližší analýzy; zejména je třeba izolovat různé případy, popř. složky této úvahy o vztahu mezi blízkými a perspektivními zájmy. Může jít o tyto různé vztahy:

aa) Jde o rozdílnost intenzity zájmu na stejné věci v různých časových okamžicích ve smyslu dříve uvedeném [viz bod b)].

bb) Jde o srovnání zájmu na věci v krátkém intervalu s celým komplexem následků, který se může projevit ve vzdálenější budoucnosti. Zde je racionální vážení dobře možné, pokud předpokládáme, že stejný užitek v různých časových okamžicích má stejnou váhu (nebo alespoň pokud je dána funkce určující váhu užitku v různých časových bodech). Není však jasno, že většímu užitku v budoucnosti musíme rozumně vždy dát přednost. To souvisí s nejistotou dožití a se skutečností, že jde téměř vždy jen o silnější nebo slabší očekávání. A někdy může být rozumné riskovat.

cc) Jde o otázku, zda dát přednost dnešnímu (blízkému) nebo vzdálenému užitku — za předpokladu stejné velikosti obou. Domníváme se, že nelze stanovit racionálně zdůvodněnou funkci udávající váhu jinak stejného užitku v závislosti na čase. Je to podle našeho mínění dalekosáhlé věc postoje, v jaké míře někdo chce spíš užít ihned nebo později. Budou zde sice vždy platit určité relace, které závisí na pravděpodobnosti budoucích událostí, ale zůstane vždy určitý faktor určený postojem, který modifikuje rozhodnutí mezi blízkým a vzdáleným užitekem.

Svízelnost argumentace v úvahách o blízkém a perspektivním zájmu je v tom, že uvedené momenty se různě kombinují a že se zde stýkají ryze racionální momenty s mimoracionálním zaujetím stanoviska.

Der Interessebegriff und seine teleologische Explikation Eine formale und gnoseologische Analyse

ZUSAMMENFASSUNG

Einleitend weist der Autor auf gewisse Eigentümlichkeiten der gesellschaftswissenschaftlichen Terme hin: sie enthalten gewisse Elemente von willenhaftem, normativem, teleologischem oder wertendem Charakter — man kann sie als „praktisch“ bezeichnen. Sie sind immer als relativ zu einem praktischen System anzusehen. Ihre Bedeutung kann meist nicht sinnfällig aufgezeigt werden, sondern sie wird erlebt und verstanden. Die Sprache dient auch der Kommunikation in der praktischen Sphäre und enthält hierzu besondere Ausdrucksmittel. Viele Schlüsseltermine der Gesellschaftswissenschaften haben eine Bedeutungsentwicklung durchgemacht; oft sind sie vag oder sie werden von verschiedenen Schichten der Sprachbenutzer unterschiedlich verstanden. Die Bestimmung einer Konzeption und die klare Verständigung setzen daher oft Verschärfungsdefinitionen voraus. In der Argumentation kommt hier den Begriffsbestimmungen eine wichtige Rolle zu, sie sind hier nicht bloss Sprachkonventionen: sie bestimmen den Inhalt vorher vager aber wertbetonter Termen. Man muss sich bei diesen Begriffen klarmachen, ob sie operationalistisch feststellbare Kriterien angeben, oder Merkmale, welche von Verstehen und Einfühlen abhängen (wobei der Autor auch die operationalistisch unbestimmten

Termen nicht ablehnt). Immer muss erkannt werden, ob die Begriffe voluntäre, resp. wertende Elemente enthalten, oder ob sie rein beschreibend sind.

Der Interessebegriff ist ein unentbehrliches Instrument vieler Gesellschaftswissenschaften; er wird meist als allgemein verständlich hingenommen und nicht ausdrücklich definiert.

Der Autor unterscheidet: a) die objektiven Theorien, welche das Interesse eines Subjektes als durch äussere Beobachtung voll erfassbar ansehen; b) die subjektiven Theorien, die das Interesse eines Subjektes als für den äusseren Beobachter nur durch Analogien, Verstehen und Einfühlen verstehbar halten; c) die formalen Theorien, welche den Konflikt zwischen objektiven und subjektiven Theorien dadurch überwinden, dass sie eine abstraktere Theorie vorlegen, welche von konkreten Interessen und konkreten Subjekten absieht und nur die Strukturen erfasst und die gedanklichen Operationen mit den Interessen bestimmt. Die Strukturfrage wird hierdurch von der gnoseologischen Frage, wie die Interessen eines Subjekts erkannt werden, abgetrennt.

Der Autor gibt eine Explikation des Interessebegriffs, welche sich auf die als bekannt vorausgesetzte Zweck-Mittel-Beziehung stützt. Er stellt folgende Grundsätze dieser formalen Interessetheorie auf:

1. Von Interesse kann nur in Beziehung zu einem Subjekt (einem praktischen System) als eines Interessenträgers gesprochen werden. Z. B. das Interesse des Herrn A, des Staates, einer Klasse usw. Die formale Theorie spezifiziert das Subjekt nicht, sie kann daher auf beliebige Subjekte bezogen werden.

Es gibt eine Mehrheit von Subjekten. Inhaltlich gleiche Interessen verschiedener Subjekte sind von einander wohl zu unterscheiden.

2. Die formale Theorie der Interessen kann sich auf die teleologischen Formalismen stützen, denn das Subjekt der Interessen kann als teleologisches Subjekt angesehen werden.

3. Die Definition des Interessebegriffs: Das Subjekt S , dessen teleologisches System U ist, hat genau dann ein Interesse an X , wenn in U ein Zweck U_i existiert, den X erfüllt.

Die Feststellung, dass S an X ein Interesse hat, lässt unbestimmt, welchem Zweck X dient. Der Übergang von der Interessenbetrachtung zur teleologischen Analyse, führt also zu einer Vertiefung der Untersuchung.

Es gibt artverschiedene Interessen — was der Artverschiedenheit der Zwecke entspricht.

4. Das Gesamtinteresse des Subjektes S an X ist eine Funktion der Teilinteressen von S an X .

Das Interesse hat eine Intensität. Das Gesamtinteresse ist eine gewisse Funktion der Intensität der Teilinteressen an X . (Dies kann vektoriell ausgedrückt werden.)

5. Das Subjekt S kann an X verschiedene spezifische Teilinteressen haben; es hat aber nur ein Gesamtinteresse, welches sein Verhalten bestimmt.

6. Die spezifischen Interessen ergänzen sich, oder sie widerstreben einander.

In der folgenden Darlegung bemüht sich der Autor zu zeigen, wie die formale Interessentheorie weiter entwickelt werden muss und wie die methodologischen Probleme ihrer Anwendung in den Gesellschaftswissenschaften gelöst werden können:

1. Die formale Theorie klammert die gnoseologische Frage, wie Interessen erkannt werden können, aus; sie unterstreicht aber gleichzeitig ihre Wichtigkeit. Die Interessen werden aus den sprachlichen Äusserungen der Subjekte oder durch Interpretation auf Grund des praktischen Verhaltens der Subjekte erkannt. Diese beiden Wege schliessen einander nicht aus. Sie sind den beiden Methoden der Anwendung der Teleologie — Zweck-Mittel-Analyse mit gegebenen Zielen und Motivinterpretation — analog. Die Interesseninterpretation hat immer hypothetischen Charakter.

2. Der Vergleich der Interessen verschiedener Subjekte: Interessenübereinstimmung, artmässige Interessenübereinstimmung, konflikthafte Interessengleichheit und widersprechende Interessen werden definiert.

Der Vergleich von Interessen verschiedener Subjekte könnte auch mit Berücksichtigung der Intensität durchgeführt werden; doch müsste man intersubjektive Intensitätskriterien angeben.

3. Das Interessensobersystem: S ist ein Interessensobersystem über S_1 bis S_i , wenn die Interesseneinstellung von S eine Funktion der Interessensysteme S_1 bis S_i ist, oder wenn wenigstens eine stochastische Bindung zwischen den Interessen von S und den Interessen der Untersystemen besteht. Die das Obersystem definierende Funktion kann verschiedenen Charakter haben.

Das additive Obersystem: Die Interessen des Obersystems sind eine Summe (eine nicht fallende Funktion) der Interessen der Untersysteme.

Das Klassenobersystem: Wenn die Untersysteme in Klassen eingeteilt sind, denen verschiedene Gewichte zugesprochen werden, erhalten wir ein modifiziertes additives Obersystem, das oft eine nicht monotone definierende Funktion hat.

(Die formale Analyse der Obersysteme stösst auf die Frage der Messbarkeit der Interessenintensität.)

In dieser Theorie lässt sich der Unterschied zwischen *volonté de tous* und *volonté générale* gut bestimmen.

Man kann auch – wenn auch wohl nur mit grösserer oder kleinerer Wahrscheinlichkeit – die Interessenorientation der Untersysteme aus den Obersystemen herauslesen.

4. Der Interessenbegriff ist teleologischer Natur; die Abhängigkeit der Teleologie von der Erkenntnis geht auf die Interessenanalyse über. Hier knüpft auch die viel diskutierte Frage der Beziehung zwischen Fachlichkeit und Interessenwahrung im Lenkungsprozess an. Die Bestimmung, was im Interesse des Subjekts liegt, hängt von Informationen ab. Seine eigenen Interessen erkennt das Subjekt nicht nur auf Grund der Situationskenntnis, sondern auch auf Grund der Kenntnis von Kausalbeziehungen, denn hiervon hängt die Bestimmung der möglichen Mittel und die Wahl des passendsten ab, ebenso wie der Überblick über alle Folgen einer Handlung. Die Momente, welche von der Erkenntnis abhängen, sind Gegenstand des fachlichen Anteils an der Lenkung. Sie können jedoch nie die Entscheidung des Interessensubjekts ersetzen, denn diese Entscheidungen sind immer auch von rein voluntären Momenten abhängig.

5. Wenn man subjektive und objektive Interessen des Subjekts unterscheidet, handelt es sich eigentlich um Wertungen vom Standpunkt verschiedener Systeme aus: Die subjektive Interessenwertung entspricht dem subjektiven Erleben des Subjekts. Die sog. objektive Interessenwertung geht von einem anderen System aus, man sollte nicht von objektiven Interessen sprechen, sondern von den Interessen nach einem dem Subjekt als richtig zugesprochenen System.

6. Die vorgelegte Theorie kann die Unterscheidung zwischen antagonistischen und nicht antagonistischen Interessenkonflikten nicht explizieren.

7. Das Interesse und die Zeit: Die Interessen des Subjekts ändert sich in der Zeit, die zeitliche Koordinate beeinflusst die Intensität des Interesses. Der Konsumptionsaugenblick ist also relevant. Der Autor macht dann auf die Problematik der Beziehung zwischen nahen und perspektivischen Interessen aufmerksam, wobei er auf die Verschiedenheit der Momente hinweist, die hier auftreten (Intensitätsunterschied in Abhängigkeit von der Zeit, kurzfristige Wertung und Rücksicht auf die Gesamtheit der Folgen, die Frage der Wertung als gleich vorausgesetzten Nutzens jetzt oder später). Er unterstreicht den rationalen und den voluntären Anteil in diesen Entscheidungen.